

IDENTITĂȚI ȘI SOLIDARITĂȚI MEDIEVALE ÎN EUROPA

Octavian TĂTAR

Chestiuni de ordin terminologic și metodologic

Oamenii, ca ființe sociale, au trăit în diverse comunități umane, considerate, în raport cu indivizii participanți, structuri înglobante. Fiecare tip de comunitate umană, ca expresie a traiului la un loc, a născut și s-a bazat pe anumite sentimente de solidaritate, ceea ce înseamnă că orice comunitate este și expresia unei solidarități și orice solidaritate se bazează și afișează elemente comune de specificitate, care îi conferă o anumită identitate. Din acest punct de vedere, elementele „comunitate” – „solidaritate” – „identitate” constituie o triadă. În măsura în care organizările sociale sunt, în raport cu inșii care le aparțin, informale, apartenența membrilor la aceste structuri înglobante se realizează prin atașare, în care valorile cu încărcătură sentimental-afectivă și deprinderile formate prin educație primară îndeplinesc un rol fundamental. În măsura în care unele structuri sociale înglobante au, în raport cu membrii lor, un caracter formal, apartenența indivizilor se realizează într-un mod predominant constrângător, „exterior”; insul este, în cele mai dese cazuri, „introdus” în aceste structuri, ceea ce poate genera situații frecvente de înstrăinare la nivelul conștiinței individuale. În acest caz, sentimentul solidarității grupului este unul slab.

Socioorganizările pot fi abordate tipologic, căci pot fi puse în evidență criterii multiple ale existenței acestora: criteriul durabilității, criteriul etnic, criteriul religios, criteriul socio-juridic, socio-economic sau socio-politic, criteriul geografico-teritorial, criteriul rudeniei, criteriul interesului ocazional etc.¹. Din perspectiva oricărui element le-am privi, în realitate nu a funcționat o separație atât de strictă între diversele comunități umane, cum am fi tentați să credem în urma unui proces abstract de diviziune logică, căci indivizii apar, în cele mai multe cazuri, ca membri ai mai multor comunități-solidarități-identități.

Între elementele constituirii și funcționării comunităților medievale, elementul etnic, susține profesorul Ioan Aurel Pop, pare să subordoneze, spre sfârșitul Evului Mediu, celelalte elemente definitorii ale solidarității/identității vremii: religios, politic și social. Din acest punct de vedere, teoria „genezei

¹ Vezi Pop 1998a, p. 9-12. În ansamblul lucrării, partea aceasta introductivă, consacrată „solidarităților medievale”, putea fi extinsă, tocmai pentru o mai bună limpezire a termenilor cu care se operează pe parcursul analizei.

medievale a națiunilor moderne” în spațiul european, pe care autorul amintit o susține, are verosimilitate și susținere faptică².

Într-o astfel de întreprindere pe care ne-am propus-o, lămurirea termenilor este absolut necesară, mai ales că există pericolul de a extrapola sensuri actuale ale unor concepte în perioade istorice revolute.

Primul dintre conceptele pe care dorim să le abordăm este cel de **etnie**. Termenul este mai mult utilizat în antropologie și etnologie. Multă vreme, termenul a fost folosit cu înțelesuri foarte apropiate de cele ale conceptelor „națiune”, „rasă”, „civilizație”. Abia cu George Vacher de Lapouge, pe la anul 1896, ne semnaleză un studiu al lui Dinu Balan³, termenul a început să fie folosit mai consistent, pentru ca a doua jumătate a secolului trecut să-l impună definitiv în spațiul analizei antropologice și etnologice.

Termenul în discuție provine din grecescul *ethnos*, desemnând o comunitate cu aceeași origine, având strămoși comuni, comunitate diferită de trib (care are dimensiuni mai reduse). Bizantinii, ne spune istoricul Stelian Brezeanu, foloseau termenul exclusiv pentru populațiile barbare⁴. Astăzi, definițiile „etniei” se circumscriu următoarelor accepțiuni⁵:

- etnia reprezintă (definește) un grup uman unit prin credința într-o ascendență comună, datorită asemănărilor de ordin fizic, a obiceiurilor, a culturii comune și a psihologiei specifice;
- etnia reprezintă o comunitate de limbă, de obiceiuri, de credință, de valori, suprapusă peste un teritoriu delimitat;
- etnia reprezintă un grup („închis”, eventual) coborât dintr-un strămoș comun sau având aceeași origine, o limbă comună și o cultură omogenă.

Așadar, antropologia și etnologia desemnează prin etnie grupuri umane ce se individualizează de altele prin limba lor, printr-un mod de viață specific, mai ales la nivelul spiritual al acestuia (cultură proprie), și, eventual, printr-o conștiință a originii sale și un teritoriu în care acest grup este așezat.

Ce spun istoricii că înseamnă termenul „etnie”? Ce ar desemna acest concept cu privire la perioada de sfârșit a Evului Mediu?

După rigiditatea definițiilor istoriografiei marxiste⁶, pentru care „etnia” (sinonimă adeseori cu „popor” și/sau „neam”) era privită ca forma fundamentală de comunitate umană din epocile premoderne, istoriografia actuală se dovedește mai nuanțată și mai deschisă spre dialogul (schimbul) conceptual cu alte științe ale socialului (antropologia, psihologia socială etc.). Una din definițiile demne de luat în seamă aparține istoricului Ioan Aurel Pop. Pentru acesta, etnia medievală reprezintă „acea comunitate umană [...] ai cărei membri au (sau cred că au) origine comună, au aceeași tradiție culturală și

² *Ibidem*, p. 18-19.

³ Balan 2006, p. 93-115.

⁴ Brezeanu 1999, p. 52-54.

⁵ Balan 2006, p. 94.

⁶ Vezi Petcu 1980.

religioasă (spirituală), aceleași interese și idealuri etc. și, la anumite niveluri, au și convingerea că aparțin respectivei comunități”⁷.

Definiția dată de profesorul Pop conceptului de „etnie” este, până la un punct, operațională. Deocamdată, manifestăm o oarecare rezervă față de includerea în definiția etniei a conotației „aceleași interese și idealuri”.

Corelat termenului „etnie” se află termenul **etnicitate**. Termenul „etnicitate” este mult mai prezent în literatura de specialitate⁸. Majoritatea definițiilor susțin că „etnicitate” înseamnă starea de a fi etnic sau de a aparține unui grup etnic⁹. Astfel spus, etnicitatea este atributul etniei, adică expresia însușirilor care îi conferă unei comunități statutul de etnie, și anume: conștiința unei origini comune, limba comună, valori culturale împărtășite la nivelul întregii comunități, un spațiu de comunicare și interacțiune (teritoriu de locuire, cum mai este numit), un fel specific de a se manifesta în viața cotidiană. Ca ansamblu de însușiri exterioare (afirmate), etnicitatea este sinonimă cu **identitatea etnică**, în cele mai dese cazuri.

Etnicitatea și/identitatea etnică sunt rezultatul unui construct natural-istoric, în primul rând, adică al unei evoluții umane firești de diferențiere culturală prin interacțiune socială. Produsă și reprodusă prin interacțiune socială, etnicitatea (identitatea etnică) este, în dimensiunea sa de diferențiere culturală, cu precădere, opera elitelor – principalul agent în mobilizarea populației comunității respective. Afirmarea, cultivarea și educarea membrilor comunității etnice în spiritul diferențelor față de alte grupuri este opera elitei culturale.

Etnicitatea/identitatea etnică este variabilă în timp și manipulabilă. Prin confruntarea cu „celălalt”, răspunzând unor provocări sociale, dar mai ales prin acțiunea elitei proprii, elementele de identitate etnică sunt supuse schimbării. Dimensiunile etnicității se pot articula multiplu între ele, ierarhizându-se diferit în procesul valorizării lor de către grupul etnic. În conținutul lor, elementele culturale ale etnicității se pot depărta de orice bază reală, așa încât ceea ce numim „conștiință etnică”, de exemplu, poate fi opera unei acțiuni de manipulare din partea cărturarilor.

În același timp, etnicitatea este colectivă și individuală, fără ca cele două niveluri ale existenței sale să fie identice. Etnicitatea este colectiv-individuală, atât în ceea ce privește geneza sa, cât și în ceea ce privește afirmarea (afișarea) și reproducerea sa. Printr-un continuu proces de exteriorizare și interiorizare, desfășurat după mecanismele oricărui act de socializare, etnicitatea se ființează concomitent ca trăire și manifestare. În exteriorizarea sa, colectivă și individuală

⁷ Pop 1998a, p. 16. Vezi și Pop 1998b, pe linia subiectului în discuție.

⁸ În literatura istoriografică, sociologică și antropologică românească amintim, printre studiile mai recente consacrate analizei termenului „etnicitate”, următoarele: Larionescu 1994, p. 151-159; Turliuc 1994, p. 425-439; Turliuc 2001, p. 225-231. Menționăm, de asemenea, faptul că revista ieșeană *Xenopoliana*, în numărul tematic „Naționalism. Etnicitate. Minorități”, a dedicat o secțiune completă temei „Etnicitate și cultură” (*Xenopoliana* 1997).

⁹ Zamfir, Vlăsceanu 1993, p. 224.

deopotrivă, etnicitatea se înfățișează celorlalți ca identitate etnică. Identitatea este percepția și valorizarea etnicității.

Un element indestructibil atașat grupului etnic este **solidaritatea etnică**. Acest aspect ne determină să afirmăm adeseori că grupurile sau comunitățile etnice pot fi considerate și forme de solidaritate umană¹⁰. Termenul „solidaritate etnică medievală” a fost definit de istoricul Ioan Aurel Pop ca desemnând „manifestare concretă și colectivă (de grup) a unei coeziuni rezultată din legături care-i unesc pe membrii unui popor în diferite ipostaze ale vieții, în anumite situații și zone geografice”¹¹.

Că solidaritatea etnică este rezultatul și expresia (individuală și colectivă) a unei coeziuni este în afara oricărei îndoieli. Ce o face să fie „medievală”, definiția istoricului mai înainte amintit nu ne spune, rămânând, astfel, la nivelul unei definiții generale a solidarității umane. În acest context, o discuție mai amplă pe seama solidarității umane se impune. De un folos real pe această linie ne este eseul *Conștiința națională ca formă de solidaritate umană* al Mirelei-Luminița Murgescu și Bogdan Murgescu¹².

Omenirea a cunoscut de-a lungul existenței sale forme variate de solidaritate umană, atât în diacronia, cât și în sincronia lor. Unele dintre aceste solidarități sunt considerate „solidarități primare”, tocmai prin stabilitate, pregnanță și durabilitate (solidaritatea familială, solidaritatea confesională, solidaritatea socio-profesională, solidaritatea obștii sătești etc. Orice individ, ca și orice colectivitate, poate trăi sincron mai multe solidarități, numai că „afirmarea uneia sau alteia dintre solidarități primare se face în dauna uneia sau alteia dintre solidarități primare, uneori prin negarea acestora din urmă, dar de cele mai multe ori prin trecerea lor tacită în subsidiar”¹³. Precizarea aceasta este foarte importantă, căci ea atenționează asupra faptului că oricând unul sau altul dintre elementele definitorii ale etniei/etnicității poate trece în prim plan în raport cu celelalte. Această translație pe verticală a formelor de solidaritate este mediată de tabla de valori a grupului respectiv. În legătură cu acest aspect, două elemente sunt de luat în seamă: însemnătatea liderilor de opinie („intelectualii organici”) din cadrul grupului în valorizarea calităților ce definesc apartenența la grup și, în al doilea rând, durata tranziției de la o formă la alta de solidaritate.

Acestea fiind spuse, **solidaritățile medievale** au cunoscut aspecte specifice de la un grup etnic la altul, căci fiecare grup a valorizat diferit elementele proprii de identificare. Cum, de asemenea, în cadrul aceluiași grup etnic, de fiecare dată un element a fost mai intens valorizat decât celelalte, ierarhia putându-se schimba la intervale de câteva decenii (de regulă, una-două generații). În aceste condiții, definiția istoricului Ioan Aurel Pop este mai degrabă o atenționare de ordin metodologic și, ca atare, trebuie luată în acest sens.

¹⁰ Pop 1998a, p. 9.

¹¹ *Ibidem*, p. 16.

¹² Murgescu, Murgescu 2000, p. 9-15.

¹³ *Ibidem*, p. 10.

Și totuși, dincolo de atâtea și atâtea varietăți, câteva elemente par a domina solidaritățile medievale: elementul religios, în condițiile omniprezenței și dominației conștiinței religioase (în formele sale confesionale) în raport cu celelalte elemente ale conștiinței individuale/colective medievale; limba și conștiința unei origini comune, nobile și prestigioase (sunt cele mai importante elemente în cazul solidarităților etnice de la sfârșitul Evului Mediu) și elementul social-politic¹⁴.

Un ultim termen care se impune lămurit aici este cel de *natio*, atât de prezent în Evul Mediu, dar nu numai. În Antichitate, termenul *natio* însemna „naștere”, „rasă”, „speță”, „clasă”, „soi”, dar și „popor” sau „neam”. Cu timpul, *natio* a dobândit și un sens peiorativ, desemnându-i pe păgâni. Sub forma *nationes*, termenul a început să desemneze triburile străine sau semințiile barbare. În Evul Mediu, cuvântul *natio* a definit, în anumite locuri și timpuri, grupuri privilegiate, elitele recunoscute sau popoare considerate foarte civilizate, desemnând astfel o „comunitate/solidaritate social-politică”¹⁵.

În translația sa permanentă de la o formă de solidaritate primară la alta, solidaritatea social-politică s-a suprapus de-a lungul istoriei și cu solidaritatea etno-lingvistică (un astfel de caz îl întâlnim în Transilvania, începând cu secolul al XV-lea, acesta fiind și motivul pentru care am abordat acest aspect). Acest fapt a fost, totuși, în Evul Mediu sporadic și ocazional. Abia din secolul al XVIII-lea se constată la nivel european o suprapunere a solidarității socio-politice cu cea etno-lingvistică, rezultând ceea ce îndeobște numim „conștiință națională”.

2. Geneza identităților etnice medievale europene în spațiul romanității

Nașterea identităților și solidarităților etnice medievale europene rămâne și astăzi un fenomen istoric insuficient abordat de către istorici. Complexitatea fenomenului incumbă, cum atenționa istoricul Stelian Brezeanu cu câțiva ani în urmă, o „nouă metodologie de investigație”¹⁶. Această metodologie, susține renumitul istoric, presupune „o definiție a documentului istoric în cea mai largă accepție a sa, o anchetă interdisciplinară și o abordare comparativă”¹⁷.

Cu privire la constituirea noilor identități etnice medievale europene, cazul cel mai interesant este cel din teritoriul stăpânit odinioară de Roma imperială, ceea ce nu înseamnă că îi revine și un plus de demnitate istorică și istoriografică față de alte spații etnice.

2.1. Cazul romanității apusene

Începând cu secolul al III-lea, societatea romană este cuprinsă de o criză de evoluție, ce se va accentua cu trecerea timpului. Declinul vieții urbane

¹⁴ Pop 1998a, p. 12, 15-18.

¹⁵ Murgescu, Murgescu 2000, p. 10-11.

¹⁶ Brezeanu 2002, p. 6.

¹⁷ *Ibidem*, p. 8.

(bastionul civilizației și ideologiei imperiale romane), ruralizarea societății și intensificarea atacurilor barbare din afară, concomitent cu slăbirea prestigiului autorităților centrale, au determinat o schimbare importantă din partea provinciilor. Pe lângă ostilitatea tot mai evidentă față de cauza Romei, provinciile afișează tot mai mult amintirea trecutului preroman al populațiilor de aici, atitudini, sentimente și moduri de viață reprimite până atunci. Ultima tresărire a orgoliului Romei în secolul al IV-lea, pe fondul unor pierderi teritoriale importante în fața barbarilor, s-a concretizat în intensificare propagandei romane pe linia temei universalismului și eternității Romei. Dar cel mai interesant fenomen a fost nașterea noțiunii populare de *Romania* – ca expresie a teritoriului imperiului asediat de barbari.

În secolul al V-lea, structurile politice ale Romei apusene cunosc un proces acut de disoluție. Pericolul cel mai mare venea acum din afară, din partea neamurilor „barbare” germanice. Provinciile cad, una după alta, sub stăpânirea clanurilor germanice, care pun bazele unor regate proprii. Contactul nemijlocit dintre cuceritori și cucerțiți va duce la nașterea treptată a unor noi societăți. Rezultatul întâlnirii dintre „romani” și „barbari” s-a dovedit a fi diferit de la o provincie la alta, aporturile celor două părți la nașterea noilor popoare medievale cunoscând puternice specificități locale. Dincolo de aceste aspecte locale, fenomenul întâlnirii și sintezei celor două societăți a cunoscut unele caracteristici generale. Din perspectiva demersului nostru, punerea în evidență a acestor caracteristici generale este mai mult decât utilă pentru înțelegerea fenomenului identitar transilvănean din secolele medievale.

Un prim aspect al problemei în discuție se referă la romanii din noile regate barbare. Romanii din noile regate barbare încetează să mai fie membri unei comunități universale, subliniază istoricul Stelian Brezeanu¹⁸. Ei formează acum „națiuni”, ca și celelalte *nationes* sau *gentes* cu care conviețuiesc. Conform lui Isidor de Sevilla¹⁹, aceste „națiuni” (în cazul de față, cea romană) se definesc prin origine, dar mai ales „prin limbă și mod de viață” (*lingua et moribus*), cu accent pe ultima parte a expresiei. Nici în timpul Romei imperiale, nici acum, romanii nu au fost o categorie etnică (rasială), ci o construcție culturală. Ei sunt „romani” în regatele barbare prin limba lor, prin cultura romană (mult sărăcită sub noile stăpâniri germanice. Cultivată de elite romane, moștenirea culturală romană a jucat un rol capital în constituirea noilor identități medievale) și *lex Romana* (aceasta le-a definit statutul juridic în cadrele juridice ale stăpânirii barbare, statut diferit de cel al cuceritorilor, supuși, în continuare, legilor „barbare”). Dar cea mai însemnată latură a identității „romane” din noile regate barbare a constituit-o creștinismul ortodox, așa cum a fost statuat la Niceea, în 325. Din această perspectivă, bisericile creștine din aceste regate au fost puternice centre de

¹⁸ *Ibidem*, p. 31.

¹⁹ Isidor din Sevilla (cca. 570/560-636), episcop. Opera sa istorică cea mai importantă rămâne *Istoria goților, vandalilor și suevoilor* (vezi Musset 2002, p. 21, 24, 127, 272-273; Drâmba 1987, p. 124-126; Cristian 1979, p. 70-71).

cultivare a identității romane. Slujitorii acestora, romani, prin origine și cultură, în cea mai mare parte a lor, vor intra în rândurile noilor elite medievale.

Cât îi privește pe cuceritori, nici aceștia nu pot fi priviți drept categorii etnice, rasiale²⁰, cum s-a susținut de atâtea ori. Cuceritorii erau formați dintr-un mozaic de neamuri, cu origini etnice diverse, în care un trib sau mai multe exercita hegemonia militară. Paul Diaconul²¹ arată că sub conducerea clanului longobard se afla un amalgam de seminiți: heruli și gepizi, sarmați și bulgari, pannoni și norici²². Nucleul dur, în jurul căruia s-a constituit confederația migratorilor cuceritori, a jucat un dublu rol: a dat numele ansamblului și a păstrat unitatea acestuia, cel puțin atâta timp cât succesul a fost de partea acestora. Când soarta i-a devenit potrivnică, confederația a dispărut din istorie, o alta luându-i locul. Numai că, atenție: dispariția „bruscă” a unei populații migratoare este mai degrabă o problemă ce ține de surse, nu una reală, susține istoricul Stelian Brezeanu.

Odată pătrunși în teritoriul fostului imperiu, unde, de regulă, sunt o minoritate, noii cuceritori barbari sunt preocupați să-și apere identitatea în fața „romanilor” (în înțelesul de mai sus al termenului) – majoritari, dar mai ales superiori în plan cultural și al organizării sociale. Individualitatea clanurilor germanice se rezumă, în principiu, la două elemente fundamentale: statutul juridic propriu, dat de propria tradiție juridică, și confesiunea creștină ariană, prezentă la cele mai multe dintre ele, în opoziție cu ortodoxia supușilor lor (la sfârșitul secolului al VI-lea, de exemplu, Grigorie de Tours²³ afirma că noțiunile de „romani” și „creștini” se confundau în regatul vizigot: *Romanos enim vocant nostrae homines religionis*).

Clanurile germanice instalate în teritoriile romane s-au constituit într-un suprastrat militar și politic, substituit autorităților imperiale înlocuite. Aristocrația imperială romană, deposedată de privilegiile ei politice și, în unele cazuri, de domeniile funciare, a pierdut primatul politic și militar. O parte a acesteia, cum

²⁰ Analiza problemei, cu referințe bibliografice, la Brezeanu 2002, p. 31-32.

²¹ Paul Diaconul (cca. 720/724-cca. 799), longobard de origine nobilă, cu numele Paul Warnefrid. S-a format la școala de pe lângă curtea regală din Pavia, studiind greaca, scriitorii latini (Plinius, îndeosebi), operele lui Beda Venerabilul, Isidor din Sevilla și Grigore cel Mare. Pe la anul 780 s-a retras la mănăstirea Montecassino, ca monah. În urma unei călătorii la Aachen, a fost convins de către Carol cel Mare să rămână la curtea sa, unde a desfășurat o importantă activitate didactică și cărturărească. Întors la mănăstirea Montecassino, Paul Diaconul a scris o *Istorie romană*, de la Constantin la Justinian. Opera sa cea mai importantă a fost *Istoria longobarzilor*, de la origini până la anul 744 (vezi Bougard 1994).

²² Despre descrierea regatului longobard, cu bibliografia europeană a problemei, vezi Musset 2002, p. 65, 81, 166, 220.

²³ Grigorie de Tours (538-594), episcop de origine nobilă, considerat „părinte al istoriografiei franceze” și un „Herodot al istoriografiei medievale”. El a conceput o istorie universală, în centrul căreia plasează Gallia, care începe cu momentul intrării în scenă a Sf. Martin – apostolul galilor. În concepția episcopului, francezii (francii) reprezintă un nou „popor ales” al lui Dumnezeu. Opera sa principală s-a numit inițial *Zece cărți de istorie*, urmașii numind-o, pentru locul central al elementului religios oglindit în lucrare, *Istoria ecleziastică a francilor* (vezi Buchner 1974, 1986; Goffart 1988; Heinzelmann 1994).

au fost cazurile în Britania, Gallia de Nord, Africa, Noricum și Rhaetia, a trebuit să se refugieze în alte teritorii, care îi asigura securitatea. Orașele, la rândul lor, au fost puternic lovite de noii cuceritori. Elita conducătoare romană și economia orașelor au fost cele mai grav afectate, populația de rând depășind mai ușor noua situație, deplasându-se spre activități agraro-pastorale din mediul rural. Cât privește populația rurală, aceasta a fost cea mai puțin afectată de instalarea noii stăpâniri, datorită modului lor de viață, mai apropiat de cel al cuceritorilor, dar și capacității acestora de a se acomoda mai ușor schimbărilor politice.

Conviețuirea celor două populații, diferite prin origine, limbă, cultură, instituții sociale și politice, confesiune religioasă și aspirații, a durat câteva secole. Factorul decisiv în acest proces l-a constituit confesiunea. În provinciile în care cuceritorii germanici au îmbrățișat arianismul, confesiunea lor a devenit principala piedică în calea sintezei dintre „romani” și „barbari”²⁴. Pe această linie, exemplele cele mai elocvente le-au reprezentat regatele vandal și cel ostrogot. Conflictele au ruinat aceste regate, iar când armatele lui Justinian le-au zdrobit nimic din amintirea lor nu s-a păstrat în limba și toponimia regiunilor unde aceste regate s-au format. În cazul vizigoților și longobarzilor, abia după trecerea cuceritorilor la confesiunea supușilor a fost posibilă fuziunea între cele două lumi – cea germanică și cea romanică. În cazul francilor, întâlnim un succes exemplar în sinteza celor două societăți. În regatul franc, bazele acestei fuziuni au fost puse încă de la început, prin trecerea francilor cuceritori la creștinismul ortodox în timpul regelui Clovis. Aceeași confesiune a dat celor două societăți, îndeosebi la nivelul elitelor social-politice și religioase, sentimentul/conștiința destinului comun în noul stat creat în vechea Gallie.

Factorii cei mai importanți care au favorizat sinteza cu note novatoare a celor două identități anterioare au fost²⁵: regalitatea, care a dat supușilor convingerea că aparțin aceleiași comunități politice; biserica creștină, ca agentul cel mai important al construcției spiritualității unice; prestigiul simbolurilor lumii romane din Constantinopol în ochii cuceritorilor germanici; atracția exercitată de valorile războinice și „viața grosieră” ale cuceritorilor. Dar, peste toți acești factori, rolul hotărâtor l-a avut alianța elitelor romanice și germanice. Apropierea dintre cele două elite social-politice a avut la bază interese comune (economice, păstrarea privilegiilor de castă, acapararea „serviciilor” comune prestate regalității, aducătoare de danii importante), căsătoriile mixte (ce echivalau cu stabilirea unei identități unice) și complementaritatea domeniilor controlate de ele. În legătură cu acest ultim aspect, aristocrația germană monopoliza funcțiile militare, care îi asigura dominația în regat și, implicit, misiunea extinderii frontierelor. De partea cealaltă, aristocrația romană primea de la regalitate controlul asupra administrației și bisericii din stat. Pentru cei mai mulți dintre descendenții vechilor familii aristocratice romane, cariera ecleziastică a

²⁴ Brezeanu 2002, p. 33.

²⁵ *Ibidem*, p. 34.

reprezentat, mai ales la nivelul episcopilor și abaților, calea afirmării în viața politică a regatelor noi.

În urma unui proces îndelungat, ce a parcurs drumul de la tensiuni, apropiere și osmoză, s-a făcut trecerea la o identitate nouă, originală, diferită de cele romanică și/sau germanică. Elementele noii identități s-au făcut vizibile mai întâi la nivelul noii elite privilegiate, de la care s-au propagat în toate straturile societății. Confesiunea creștină comună și biserica unică au constituit primul și cel mai însemnat element al noilor valori identitare²⁶. Comuniunea politică unică, prin regalitate și stălnitate, recunoscute ca suverane și legitime, noua civilizație, comună întregii populații, și limba comună – corolarul tuturor acestor elemente – au împlinit procesul identitar medieval.

Pe linia constituirii și afirmării identităților noilor popoare/etni medievală au „lucrat”, cu aceeași forță constructivă, nu numai factorii natural-istorici mai înainte evidențiați, ci și factorii subiectivi. Identitatea etnică este un construct de natură culturală prin excelență, atât prin conținutul său, cât și prin finalitatea sa și agenții săi. Altfel spus, pe linia construirii identităților medievale au fost puse în funcțiune noi valori identitare de către noua elită cărturărească a vremii. Care au fost temele fundamentale ale noilor „ideologii identitare”?

Prima dintre teme a fost cea a originii ilustre și străvechi a popoarelor respective. Invocarea, argumentarea, conștientizarea și afirmarea unei origini nobile, chiar divine, a fost opera istoricilor și literaților vremii. În legătură cu acest lucru, două aspecte se impun a fi subliniate. În primul rând, trebuie să menționăm faptul că în primele veacuri ale Evului Mediu cei mai mulți dintre cărturari sunt de origine latină. Indiferent de originea lor, toți acești cărturari erau de formație intelectuală romană, ceea ce însemna că manifestau o predilecție pentru operele istorice și literare, exclusiv antice, de unde își iau evenimentele și temele noii construcții identitare. În al doilea rând, puși în slujba noilor regate, cu al căror destin se identifică, noii cărturari reinterpretează și reinventează pe linia istoriei noilor popoare medievale, căci țelul lor este, pe linia modelului ideologiei imperiale romane, „înnobilarea” noilor popoare și scăderea prestigiului vechii Rome. Și în cazul acesta, precum în Antichitatea greco-romană sau în epocile de mai târziu, identitatea se construia prin alteritate. Or, din acest punct de vedere, în Evul Mediu are loc „o răsturnare totală a polilor valorilor identitare romani-barbari”²⁷. Romanii devin, treptat, în scrierile de la sfârșitul mileniului întâi, „oameni moleșiți, muieratici [...] mincinoși, fameni indolenți”, pe când noile popoare ale Occidentului sunt „eroii, oamenii plini de energie, cunoscători ai războiului, plini de credință și caritate, supuși lui Dumnezeu și plini de virtuți”²⁸.

²⁶ *Ibidem*, p. 35.

²⁷ *Ibidem*, p. 38.

²⁸ Liutprand, *Relatio de legatione Constantinopolitana*, apud Brezeanu 2002, p. 39. Liutprand (cca. 920-971), episcop de Cremona, a fost unul dintre cei mai culți istorici ai secolului al X-lea. Intrat în slujba împăratului Otto I, Liutprand este prezent în anul 968 la Constantinopol, în calitate de trimis special al împăratului german, cu misiunea de a cere mâna unei Porphyrogenete pentru fiul

Prima dintre istoriile „răstălmăcite” a fost cea a goșilor. Mitologia „națională” a goșilor a fost opera istoricilor Orosius²⁹, Cassiodor³⁰, Iordanes³¹ și Isidor din Sevilla. Primul lucru realizat de aceștia a fost „așezarea” goșilor în origini scitice și getice. Prin acest prim demers, istoricii amintiți au înnobilit originile poporului lor „ales”. Prin „așezarea” descendenței goșilor din zeul războiului Marte, Iordanes făcea, supralicitând virtuțile militare ale acestora, un pas mai departe, realizând egalitatea de noblețe și destin dintre romani și goți. Prin evocarea originii biblice ale sciților, Isidor din Sevilla consacra superioritatea goșilor în raport cu romanii. Din acest moment, după două secole de acțiune cărturărească, procesul era încheiat, deschizându-se seria unor construcții similare la alte popoare/etnii medievale.

La franci, tradiția originii troiene își începe construcția în epoca dinastiei merovingiene³², pentru a atinge punctul culminant în secolele XIII-XIV, în regatul Franței. Francii/francezii, susțineau literatura cavaleriească și cronicile regale ale secolelor amintite, descind din (imaginarul) Francion, care, împreună cu troienii săi, s-au refugiat din Troia în Gallia. Prin această ideologie, francezii Evului Mediu își legitimau nu numai descendența nobilă a etniei și casei regale, ci și pretențiile teritoriale cuprinse între Atlantic și Rin. În schimb, societatea francă premergătoare, merovingiană și carolingiană, își afirma, prin aceeași ascendență nobilă, egalitatea, chiar o anumită superioritate, față de Roma imperială, în contextul disputei pentru instituirea autorității asupra Romei papale și preluarea tradiției imperiale romane.

Exemplele ar putea continua. De semnalat, pe moment, faptul că aceste „ideologii identitare/etnice” au cunoscut reajustări de-a lungul Evului Mediu, ori de câte ori vremurile au impus acest lucru. În secolele XV-XVI, ideologiile identitare erau conturate la principalele popoare europene³³.

În strânsă legătură cu tema originii nobile/mitice/divine (biblice) s-a conturat o a doua temă a definirii identitare medievale în mediile cărturărești: afirmarea legitimității noilor stăpâniri stabilite pe sol imperial roman. În acest sens, în primele secole ale Evului Mediu, cadrele legitimante ale Antichității,

acestui. Solia sa se încheie cu un eșec, împăratul bizantin Nikefor Phocas pretinzând înapoierea Romei și Ravennei în schimbul cererii părții germane. Acest lucru l-a determinat pe Liutprand să scrie lucrarea *Relatio de legatione Constantinopolitana*, cuprinzând dure atacuri la adresa Bizanțului. (vezi Cutulo 1945; Cristian 1979, p. 72).

²⁹ Orosius Paulus (m. 418), preot din Hispania, autor al lucrării *Împotriva păgânilor* (vezi Orosius, *Historiae*).

³⁰ Cassiodor (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator) (cca. 485-578), consilier al regelui ostrogot Theodoric. Retras la mănăstire, în Calabria, Cassiodor scrie lucrarea *Istoria goșilor*, operă pierdută, dar transmisă indirect, prin rezumatul făcut de Iordanes (vezi Cassiodor, *Variae*).

³¹ Iordanes (sec. VI). Vizigot de origine, a studiat la Constantinopol clasicii latini și greci. Reîntors în Spania, Iordanes a fondat mănăstirea din Biclara, al cărei abate a fost. În anul 551 a scris lucrarea *De origine actibusque Getarum* (prescurtat *Getica*), consacrată istoriei goșilor (vezi Iordanes, *Getica*; Wagner 1967).

³² Legenda originii troiene a francilor apare pentru prima dată la cronicarul merovingian Fredegarius, pe la mijlocul secolului al VII-lea (vezi Devillers, Meyers 2001).

³³ Vezi Pop 1998a, p. 33-52.

bazate pe dreptul forței („legile războiului”), mai sunt încă invocate de istoricii medievali, chiar dacă uneori în mod implicit. Cu timpul, noi argumente se adaugă dreptului forței în propaganda regilor „barbari” cuceritori: voința lui Dumnezeu, care a înclinat balanța confruntării dintre goți și romani (bizantini) în favoarea celor drepți și credincioși, spune Isidor din Sevilla; recunoașterea lui Clovis ca rege în Gallia de către împărații „Noii Rome”, prin conferirea titlului de „consul” sau de „august” și înmânarea tunicii de purpură și a diademei, susține Grigorie de Tours; dreptul primului venit într-o *terra deserta*, la Fredegarius, vorbind despre locuitorii Galliei; Constantinopolul își pierde orice drept asupra Italiei și Occidentului datorită abaterii de la dreapta credință în timpul împăraților de după Justinian, susține Paul Diaconul. Ba mai mult, susține istoricul longobard, legitimarea stăpânirii longobarde decurge din invitația expresă pe care generalul Narses le-a adresat-o longobarzilor, după zdrobirea ostrogoților, de a se așeza în Italia.

În concluzie, în epoca lui Carol cel Mare procesul construirii noilor identități în principalele foste provincii romane din Occident – Spania, Italia și Gallia – intra în faza finală. Secolele următoare, în mod inevitabil, vor aduce adaosuri și/sau retușări, în funcție de comandamentele vremii.

2.2. Cazul romanității de la Dunărea Superioară

În bazinul Dunării Superioare, dar și în Britania³⁴, lucrurile stau altfel decât în provinciile mai sus pomenite. În primul rând, în aceste zone procesul de romanizare nu a avut aceeași consistență ca în provinciile occidentale. Apoi, opoziția populației din aceste regiuni mărginașe ale Romei imperiale la asimilare a fost mai puternică, atitudine stimulată și de dese atacuri ale germanilor și celților de dincolo de *limes*. În al treilea rând, în aceste provincii măsura în care elita politică, socială și intelectuală a părăsit aceste zone a fost mult, mult mai mare decât în alte teritorii abandonate de autoritățile romane în secolele IV-V.

Cauza principală a prăbușirii operei civilizatoare romane în aceste teritorii se află în raportul numeric dintre cuceritori și populația autohtonă din primele secole ale Evului Mediu, susține Stelian Brezeanu³⁵. În aceste teritorii, spre deosebire de Gallia, Spania sau Italia, clanurile germanice cuceritoare au purces, imediat după ocuparea provinciilor, la o colonizare sistematică. Germanicii, superiori numeric și militar, au dislocat populațiile romanice rarefiate, împingându-le spre margine (în vestul Angliei, în văile Alpilor etc.), unde aveau să fie asimilate lingvistic în secolele următoare.

³⁴ Realitățile etnico-identitare din fosta provincie Britania în secolul al VIII-lea pot fi urmărite cel mai bine din opera lui Beda Venerabilul (673-735). Acest călugăr deosebit de instruit, bun cunoscător al operelor unor istorici de pe continent, ale lui Isidor din Sevilla îndeosebi, a scris o remarcabilă lucrare, intitulată *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Lucrarea sa, tradusă în anglo-saxonă de regele Alfred cel Mare, s-a bucurat de mare prețuire în Evul Mediu (vezi Plummer 1896; Vintilă 1999a, p. 126-144).

³⁵ Brezeanu 2002, p. 56.

Mecanismul asimilării a fost complex și de durată. Vechile valori ale identității romane – comunitatea politică, juridică și culturală – se erodează treptat, dar destul de accelerat. Creștinismul constituie, de acum, alături de limbă (atâta timp cât ea mai era latină), elementele supreme ale identității „romane”, noile solidarități din interiorul vechilor provincii, în care Roma nu mai joacă niciun rol, constituindu-se în jurul acestor valori. În aceste provincii, în primele secole ale Evului Mediu, romanii se confundă, în percepția generală, cu „creștinii” (*populus Romanus = populus Christianus*), pe când „barbarii” apar percepuți fie ca „păgâni”, fie ca „arieni”. Din punct de vedere social-juridic și politic, populația sedentară romană autohtonă, în primul rând cea urbană, apoi și cea rurală, devine una „tributară” în raport cu cuceritorii. Treptat, elita romană a fost absorbită de aristocrația germanică, împărțind cu ea domeniile și privilegiile, iar „tributarii” se constituie într-o țărânie dependentă. Crearea regatelor anglo-saxone și a ducatului bavarez a însemnat integrarea vechii populații romanice, și din punct de vedere politic, în structurile clanului germanic cuceritor – premisă importantă a asimilării. Din punct de vedere cultural, creștinarea germanilor, coroborată cu decăderea vechilor centre urbane de cultură latină, a reprezentat înlăturarea ultimei bariere în calea fuziunii celor două comunități germano-romanice. Din acest moment, germanicii au toate elementele „superiorității” pentru a-și impune identitatea în raport cu „romanii”, percepuți, de acum, ca „proști”, decăzuți etc.

După anul 800, lucrurile se schimbă într-o oarecare măsură, mai ales în ceea ce privește terminologia etnică din Occident. Până în secolul al IX-lea, membrii unor comunități latinofone continuau să se definească și să fie definiți drept „romani” de vecinii lor germani, cazul cel mai elocvent fiind cel al „romanilor” din Aquitania, Rhaetia și Noricum. Cărturarilor carolingieni din secolul al IX-lea exprimă, prin scrierile lor, o schimbare importantă de plan. Pentru aceștia, membrii romanității încetează să mai fie descendenți „romani”, fiind desemnați fie cu numele vechilor provincii (*Aquitani, Rhaeti, Norici, Galli* etc.), fie cu numele stăpânilor lor (*Franci*, de exemplu), fie cu termeni germani (*Walchen, Welscher*). Pe fondul renașterii culturale carolingiene și a constituirii structurii imperiale în Occident, termenul de „roman” este unul rezervat pentru Cetatea Eternă – de la cultura clasică a căreia noii intelectuali se alimentau și de la a cărei tradiție imperială noii împărați carolingieni se revendicau și se legitimau. Termenul „roman” își părăsește conotațiile peiorative, etnice și de inferioritate, fiind unul cu conotații elitiste; populațiile latinofone occidentale nu mai sunt demne să poarte numele ilustru de „romani”.

2.3. Cazul romanității orientale

Romanitatea orientală a cunoscut, în primele secole ale Evului Mediu, un parcurs special față de romanitatea occidentală. Până în secolul al VII-lea, Constantinopolul nu a fost decât „Noua Romă”, imperiul răsăritean era continuatorul legitim al Imperiului romanilor, iar „noii romani” erau

moștenitorii și continuatorii lui Augustus și Constantin cel Mare în *pax Christiana* de la Bosfor.

În secolul lui Herakleios, frontiera dunăreană a imperiului s-a prăbușit sub asaltul slavo-avar și bulgar, noii barbari așezându-se durabil în teritoriile balcanice ale Imperiului Bizantin. Pe cale de consecință, latinitatea balcanică a fost dislocată din vatra sa moesiană și împinsă, cât a mai rămas din ea, în regiunile înalte din interiorul peninsulei. Separată de imperiu, „deposedată”, în modul său de viață, de romanitatea urbană dunăreană de odinioară, romanitatea a fost obligată să-și ducă existența în secolele următoare în mijlocul „Sclaviilor” din peninsula și a hanatului bulgar, cunoscând un proces de „reconversiune rurală”³⁶, similar celui din Occident. Concomitent, latina populară vorbită de această „romanitate orientală” parcurge etapa finală a transformării ei în limbi neo-latine, „etnice”.

Invazia barbară din secolul al VII-lea a fost la fel de dramatică și pentru Bizanț. Pierzând cea mai mare parte a posesiunilor sale balcanice, Imperiul Bizantin pierde caracterul său supranațional, devenind unul „greco-oriental” și „greco-creștin”³⁷, prin limbă și populație. În Noua Romă elenizată nu mai era loc pentru latină ca limbă oficială și nici pentru romanii din Balcani, copărtași la imperiu, susține Stelian Brezeanu³⁸. În urma „redefinirii identității” Romei Răsăritene în secolele VII-IX, noțiunea de „romani” dobândește, la bizantini, conotații cu totul diferite. Sunt „romani” doar cei care, pe lângă confesiunea ortodoxă, aparțin comunității politice și culturale a Constantinopolului, la care se adaugă rasa și limba elenă. În fapt, rasa și limba (grecești) sunt cele două componente noi adăugate noțiunii de „roman” în această perioadă a rescrierii identității „Noii Rome”. Vecinii ortodocși ai Bizanțului sunt văzuți ca „ceilalți”, ca „barbari”. „Noii romani” de la Constantinopol sunt: ortodocși, greci, prin rasă și limbă, și *Rhomanoi* – ca expresie a apartenenței la comunitatea politică și culturală constantinopolitană. „Vechii Romani” – descendenții latinofoni ai lui Augustus, Constantin cel Mare și Justinian –, care se autodefineau „romani” (*armâni, rumâni* sau *rumeri*), au fost „aruncați” în lumea barbariei. Când Imperiul Bizantin a revenit la Dunăre în vremea Macedonenilor, „romanii politici” se întâlnesc din nou cu „romanii etnici”. În acest moment, termenul care li s-a aplicat acestora din urmă a fost cel de „vlahi”, tocmai pentru a nu se aduce vreo atingere identității și statutului Imperiului constantinopolitan.

3. Geneza identităților etnice medievale în Europa Centrală. Cazul maghiarilor

În Europa Centrală, două construcții politice – Imperiul Romano-German și regatul Ungariei – au acoperit o realitate etnică foarte diversă. La un moment dat, elita politică și religioasă din aceste state a pus în uz o adevărată

³⁶ Brezeanu 1999, p. 25.

³⁷ Brezeanu 1981a, p. 41-43.

³⁸ Brezeanu 2002, p. 65.

„propagandă patriotică”, având o menire complexă: de a construi, după modelul istoricilor latini din primele veacuri ale Evului Mediu, ideologia politică și identitară a etniei dominante; de a legitima tipul de societate realizat de elita etnică stăpânitoare; de a se delimita și legitima în concurența popoarelor și statelor creștine europene; de a asigura coeziunea poporului și de a legitima aspirațiile regalității și aristocrației politice conducătoare. În cadrul acestor ideologii politice și identitare, originile nobile și istoria glorioasă a etniilor dominante au fost componentele de prim rang.

3.1. Realități identitare din spațiul germanic

În cazul elitei politice și culturale din spațiul germanic, prima schimbare spectaculoasă s-a făcut în timpul și pe fondul „renașterii carolingiene”. Încoronarea lui Carol cel Mare în anul 800, chiar dacă vestitul monarh nu și-a luat titlul oficial de „împărat al romanilor”³⁹, a însemnat reînnoirea tradiției imperiale în Occident. Preluarea titlului imperial de către urmașii lui Carol cel Mare a însemnat o întoarcere la universalismul roman și la valorile lui identitare, la care se adaugă valori proprii creștinismului latin. Cărturarii de la curtea imperială de la Aachen, cei mai mulți de origine irlandeză și germanică, revalorifică, cultural, Roma antică. După aproape patru secole de contestare, cărturarii carolingieni și ottonieni restabilesc punțile de contact cu valorile culturii antice romane. De acum, termenul de „roman”, asimilat, este rezervat numai pentru glorioasa Romă antică și pentru cei care se situează la demnitatea ei prin proiectul imperial („Roman” și/sau „Romano-german”) în slujba căruia se aflau⁴⁰.

Spre sfârșitul Evului Mediu, după o lungă confruntare dintre împărații romano-germani și papalitate pe seama supremației (politice și spirituale) și legitimității monarhice în Occidentul creștin, „ideea romană” decade din demnitatea pe care o avuse în spațiul germanic. În vremea Renașterii, foarte mulți cărturari germani „înnobilează” originea barbară a germanilor și, în al doilea rând, supralicitează voita virtuțile militare ale neamului lor. Teze ca „germanii puri” (care nu suportau contactul cu romanii vanitoși și corupți), cea a germanilor ca „bunii sălbatici” (adică germanii apți să primească darurile civilizației), precum și teza „germanilor victorioși/glorioși” (care ținuseră la respect de atâtea ori legiunile romane) sunt foarte frecvente⁴¹. Siegfried,

³⁹ Mussot-Goulard 2004, p. 9-37, 72-98; Eginhard, *Vita Karoli*; Pirenne 1996, p. 204-212; Rendina 2002, p. 218-245; Vintilă 1999b.

⁴⁰ Pentru termenul *Romanus* din titulatura împăraților occidentali din Evul Mediu vezi Brezeanu 1999, p. 142-145.

⁴¹ Unul dintre exponenții cei mai importanți ai acestui curent a fost Ulrich von Hutten (1488-1523). Pe fondul disputei cu papalitatea și aversiunii germanilor față de Roma catolică, von Hutten, împreună cu alți umaniști germani (Conrad Celtis, de exemplu), s-a lansat în lupta pentru apărarea „onoarei germanice”. În acest sens, von Hutten a participat la elaborarea celebrei satire *Scrisorile unor oameni obscuri* și a pamfletului *Vadiscus, sau trinitatea romană*, lucrări antipapale și anticlericale deopotrivă. Ulrich von Hutten a fost acela care a publicat, în 1517, vestita lucrare a

contemporan cu ostrogoții, devine, prin lucrarea cărturarilor și propagandei oficiale, eroul național german, ale cărui virtuți le moșteniseră germanii. Germanii au fost aceia care au distrus imperiul decăzut al Romei, iar Carol cel Mare a „mutat” imperiul pe solul pur german. În secolul al XVI-lea, toți mai mulți germani se considerau că aparțin unui popor important, civilizată, glorios, cu toate impresiile proaste ale altora despre ei⁴².

3.2. Ideologia identitară medievală a maghiarilor

Ideologia politică a națiunii maghiare medievale a fost opera cărturarilor maghiari, a cronicistii ungare în special, care s-au identificat cu interesele aristocrației politice și religioase maghiare/maghiarizate din jurul monarhiei. Modelul constructului istoric identitar și legitimant al cărturarilor maghiari a fost cel occidental al secolelor XI-XIV – el însuși tributar „fondului comun” al istoricilor latini din primele veacuri medievale.

Cazul special al maghiarilor – popor barbar, nomad, asiatic, războinic și pus pe pradă, dar care reușise acolo unde eșuaseră hunii și avarii, întemeind stat după modelul occidental și creștinându-se în rit latin, un stat puternic, în care maghiarimea era adeseori pusă în pericol – a „solicitat” foarte serios pana cărturarilor, dar mai ales imaginația lor.

Una din tezele fundamentale ale constructului identitar maghiar o reprezintă **vechimea și originea** lor între celelalte popoare europene. Mitologia politică elaborată de cronicarii maghiari susține/identifică identitatea maghiarilor cu „sciții” din operele autorilor antici. Prin aceasta, maghiarii, deși ultimii sosiți în spațiul european, reprezentau unul din cele mai vechi popoare, oricum cu o vechime superioară celorlalte popoare creștine europene. Poporul maghiar, se susține începând cu Anonymus, coboară din fiul lui Noe, Iaphet, din care descind Magog⁴³ și Menrot⁴⁴, strămoșii lui Hunor și Mogor – personajele eponime ale maghiarilor.

Continuitatea ungarilor și a dinastiei lor în spațiul continentului european este „asigurată” de către ideologia identitară maghiară prin preluarea integrală a istoriei sciților: „sciții” antici – „sciții” lui Attila – „sciții” lui Árpád. Asimilarea unguri-huni, în lumina căreia ungurii sunt identificați cu „națiunea scitică”, „plasarea” lui Attila printre strămoșii lui Árpád și „integrarea” sa în seria

lui Lorenzo Valla (1407-1457), *De falso credita et ementitia Constantini donatione declamatio*, prin care Valla demonstra falsitatea așa-zisei donații a lui Constantin cel Mare către papa Silvestru.

⁴² Vezi Pop 1998a, p. 49-50, 75-76.

⁴³ Anonymus, p. 73. Iată afirmația cronicarului: „Primul rege al Sciției a fost Magog, fiul lui Iaphet, și poporul acela s-a numit Moger, după regele Magog. Și din viața acestui rege se trage prea vestitul și prea puternicul rege Athila [...]”. Vezi și Brezeanu 1981b, p. 1313-1340.

⁴⁴ Simon de Kéza, *Cronica*, p. 70. Iată spusese cronicarului: „Când, mai demult, după prăpădul potopului, a fost nimicită toată omenirea în afară de Noe și fiii săi, s-au născut, în urmă, din Sem, Kam și Iaphet, șaptezeci și două de triburi. [...] gigantul Menrot, fiul lui Thana, de origine din seminția lui Iaphet [...] a intrat în țara Evilath, o regiune care pe vremea aceea se numea Persida și aici, cu soția sa Enea, a dat naștere la doi fii, anume Hunor și Mogor, din care se trag Hunii și Ungurii”.

„regilor” Ungariei au fost teze foarte productive în mitologia politică medievală maghiară, de unde au fost preluate în alte spații culturale europene.

O a doua temă importantă a constructului identitar maghiar a reprezentat-o **evidențierea virtuților** acestui popor. În cronicistica maghiară, calitățile maghiarilor au la bază virtuțile strămoșilor „sciți”. Spre deosebire însă de sursele antice, cronicarii maghiari realizează o schimbare majoră de plan. La Anonymus, de exemplu, sciții erau o națiune înțeleaptă și blândă, care nu râvnea la bunurile altora, pentru că toți erau bogați⁴⁵.

Principala calitate a unguirilor rămâne însă vitejia. „Sciții” antici ai lui Anonymus au fost învingătorii perșilor și ai lui Alexandru Macedon, pe care l-au alungat rușinos. Atila, „regele unguirilor”, a fost acela care i-a învins pe romani, atât în Răsărit, cât și în Apus. „Națiunea ungară” arpadiană a învins toți vecinii – ruteni, cumani, bulgari, pecenegi, slavi și români, boemi și poloni –, înșiși grecii (bizantinii) și germanii fiind umiliți și obligați să plătească tribut, chiar dacă este vorba de bătălia de la Lechfeld (955) cu Otto cel Mare. Inventând eroi și fapte de arme, cronicarii maghiari, asemenea modei istoriografice medievale, transformă totul în biruință⁴⁶, așa încât maghiarii vremurilor lor nu sunt cu nimic mai prejos înaintașilor lor „sciți”.

În legătură cu aspectul mai sus pomenit, cronicistica maghiară, ne atenționează istoricul Stelian Brezeanu în excelentul studiu consacrat problemei⁴⁷, nu „atașează” aceste virtuți monarhului, ca exponentul suprem al calităților unui popor, cum apare în scrierile occidentale contemporane celor maghiare, ci vechii aristocrații maghiare. Descendenții acestor eroi erau, pe vremea când scria Simon de Kéza, nobilii unguiri, care trebuiau să aibă o origine comună, fiindcă *unus pater et una mater omnes Hungaros procreaverit*. Oamenii de rând, țăranii îndeosebi, nu aparțineau adevăraților unguiri și nu trebuiau socotiți printre ei.

Totuși, se impune precizat faptul că în cronicile maghiare din secolele XII-XIV sunt evidențiate cu predilecție virtuțile întemeietorilor legendari, lipsind referirile elogioase consistente la adresa monarhilor de după creștinare. La Anonymus, de exemplu, legendarul Atila apare mai puțin, sub forma „prea vestitul și prea puternicul rege Athila”⁴⁸, căci scopul cronicarului era să

⁴⁵ Iată descrierea oferită de cronicar: „[...] națiunea scitică ar fi foarte înțeleaptă și foarte blândă care nu muncea pământul și la ei aproape nu existau crime. Ei nu aveau case făcute de meșteri, ci numai corturi pregătite din scoarță. Mâncau carne și pește și lapte și miere și aveau multe vite. Se îmbrăcau cu blănuri de samur și de alte animale sălbatic. Aveau aur și argint, precum și mărgăritare care se găseau ca și pietrele în fluviile acelei țări. Nu râvneau la bunurile altora, pentru că toți erau bogați, având animale multe și alimente îndeajuns. Căci nu erau oameni desfrânați, ci fiecare își avea o singură soție” (Anonymus, p. 73). Pentru a da foarte multă greutate acestor spuse, cronicarul maghiar își începe descrierea cu următorul text: „Căci Sciții sunt, precum am spus-o, popoare foarte vechi, despre care istoricii, care au descris faptele Romanilor, grăiesc astfel [...]” (*Ibidem*).

⁴⁶ Simon de Kéza, *Cronica*, p. 25.

⁴⁷ Brezeanu 2002, p. 162-190.

⁴⁸ Anonymus, p. 73.

vorbească despre „faptele ungarilor” și mai puțin despre cele ale „primilor descălecători”. În schimb, la Simon de Kéza, conducătorul hunilor este foarte prezent și elogios descris. Alegându-l rege, spune cronicarul, Attila „dă ordin ca el însuși de aici înainte să fie numit de supușii săi rege al Hunilor, spaima și biciul lui Dumnezeu”⁴⁹.

Descălecătorii unguri în Pannonia, Almus și Árpád, se bucură și ei de același tratament preferențial în cronicile maghiare. Iată cuvintele lui Anonymus: „[...] era Almus frumos la față, dar negricios și având ochii negri și mari și era de statură înaltă și subțirel. Măinile le avea însă groase și degetele lungi; și era acest Almus cucernic, binevoitor, darnic, înțelept, bun ostaș, vesel îndatoritor față de cei care pe acea vreme erau soldați în regatul scitic”⁵⁰. În opinia lui Simon de Kéza, ducele Árpád, „întâiul între căpitani”, era „mai bogat în avere și mai influent ca neam”, familia sa era „mai presus de toate celelalte triburi scitice”, „investită cu demnitatea de a avea prerogativa de a merge în fruntea armatelor la înaintare și de a fi cea din urmă la retragere”⁵¹. În *Cronica pictată de la Viena*, Árpád este prezentat ca „cel mai bogat și cel mai puternic” dintre cei șapte căpitani care i-au condus pe unguri în Pannonia, și cam atât⁵².

Pe de altă parte, calitățile maghiarilor sunt în antiteză cu cele ale popoarelor învinse. Germanii sunt cruzi și lacomi, latinii sunt palavragii, românii și slavii sunt sărmani, grecii sunt fricoși în luptă, iar bulgarii sunt trufași, pe când ungurii sunt plini de virtuți, pentru care divinitatea îi răsplătește cu biruințe⁵³.

O a treia temă importantă a ideologiei politice medievale maghiare, în strânsă legătură cu opera de construcție identitară, a fost aceea a **legitimării stăpânirii** asupra teritoriilor monarhiei ungare. În contextul afirmării regalității maghiare în confruntarea cu puterile tradiționale cu pretenții universale (imperium și papalitatea), dar mai ales pe fondul pretențiilor teritoriale și întăririi autorității centrale în raport cu provinciile regatului, cronicistica maghiară a afirmat tot mai puternic, în secolele XIII-XIV, „dreptul istoric” al maghiarilor asupra Pannoniei. Potrivit propagandei istorice maghiare a vremii, acest drept decurge din stăpânirea lui Attila în regiune. Așa stând lucrurile, spun cronicarii oficiali

⁴⁹ Simon de Kéza, *Cronica*, p. 75. *Hunorum regem, metum orbis, flagellum dei a subiectis, suis fecit appellari. Ibidem*, p. 28. Iată descrierea lui Attila la cronicarul maghiar: „Regele Attila era cu fața întunecată, cu ochii negri și plini de furie, lat în piept, cu pasul maistos, mic de statură și purta barbă lungă ca Hunii. Era însă de o îndrăzneală cumpătată, în luptă viclean și prevăzător și de o vitejie ce se potrivea cu corpul său. Era de o mare voință, umbla cu arme strălucitoare, se servea de corturi elegante și de podoabe. [...] era el prețuit de națiile străine, fiindcă era darnic și popular. Dar din pricina prea marii sale severități era grozav de temut de Huni” (*Ibidem*, p. 76).

⁵⁰ Anonymus, p. 75. Despre ducele Árpád, în schimb, nu avem o descriere directă la Anonymus. Doar atât ne spune cronicarul: l-a numit tatăl său, la sosirea în noul teritoriu, „duce și povățuitor”, „ducele Ungariei” (*Ibidem*, p. 85).

⁵¹ Simon de Kéza, *Cronica*, p. 87.

⁵² *Cronica pictată de la Viena*, p. 133.

⁵³ De exemplu, la Anonymus, poporul unguresc este „foarte viteaz și foarte puternic prin faptele sale de război” (Anonymus, p. 76). În schimb, rutenii și cumanii „se aseamănă cu câinii noștri” (*Ibidem*, p. 79). Locuitorii țării lui Gelou „sunt cei mai nevoiași oameni din toată lumea”. *Ibidem*, p. 95. Grecii și bulgarii „seamănă cu femeile noastre” (*Ibidem*, p. 105).

maghiari, Árpád și oamenii lui au intrat în Pannonia în virtutea dreptului de moștenire. Dumnezeu a dat din nou Pannonia ungarilor, precum făcuse Moise în cazul fiilor lui Israel⁵⁴. „Țara făgăduită” nu mai este, așa stând lucrurile, „țara cucerită”, ci „țara recuperată” (*terra Athile regis*)⁵⁵, în urma unui drept de moștenire.

În viziunea lui Anonymus, regatul lui Attila, restabilit de noii veniți, cuprindea Pannonia romană, unde principii romani și-au stabilit păstorii, teritoriul dintre Dunăre și Tisa, până la ruteni și poloni, regiunea de la est de Tisa, până la Crișana, și ținutul dintre Mureș și cetatea Orșovei. În a doua jumătate a secolului al XII-lea, când scria Anonymus, teritoriul regatului maghiar era însă mai extins decât în urmă cu două secole. Pentru a legitima stăpânirea regală maghiară asupra acestora, Anonymus proiectează realitatea timpului său în vremea primilor duci. Pentru alte teritorii, din sudul și vestul regatului arpadian, care nu au făcut parte din stăpânirea hunică, alipite între timp regatului, justificarea actului cuceritor se face în alți termeni: încorporarea acestora (Bulgaria, până aproape de Philipolis, principatul Rascia, din Serbia meridională, Croația) este o răsplată a lui Dumnezeu pentru vitejia maghiarilor. Aceste teritorii constituie „drepturile regatului” transmise de Árpád urmașilor săi⁵⁶.

O situație specială o reprezintă teritoriile din răsăritul regatului, cu un statut incert din perspectiva celor două criterii de legitimare: „moștenirea hunică” și „răsplata divină”. Este vorba de ducatul lui Menumorut și ducatul lui Gelou. Pentru a legitima dreptul regal asupra acestor teritorii, cronicarul inventează. Pentru primul caz, pentru a conferi deplină legitimitate stăpânirii ducatului în ochii contemporanilor săi, Anonymus introduce în narațiunea sa episodul căsătoriei dintre Zulta, fiul lui Árpád, și fiica lui Menumorut, moștenitoarea ducatului bihorean⁵⁷. În cazul al doilea, actul legitimării este mai complex. Cum ducatul lui Gelou nu a făcut parte din moștenirea lui Attila, căci, spune cronicarul, aceste regiuni intracarpătice nu au fost parte a regatului hun, trebuia „creat” altceva. Acest „altceva” l-a reprezentat episodul Tuhutum-Gelou. Primul, căpitan al lui Árpád, solicită cucerirea „pentru sine” a „țării ultrasilvane”⁵⁸, fapt posibil din punct de vedere legal, căci pretenția sa nu atingea „drepturile regale”, căci ducatul lui Gelou nu aparținuse lui Attila. Al doilea, duce al românilor și slavilor, hotărăște să nu se supună de bună voie. Ucis în

⁵⁴ „Bine a împlinit Dumnezeu, față de ducele Almuș și de fiul său, prorocirea pe care a cântat-o profetul Moise față de fiii lui Israel zicând: „și locul pe care îl va fi călcat piciorul vostru, al vostru va fi”. Fiindcă din ziua aceea locurile pe care le-au călcat ducele Almuș și fiul său Arpad, împreună cu nobilii săi, le-au stăpânit și le stăpânesc urmașii lor până în prezent” (Anonymus, p. 92). „Iar Dumnezeu a dat Ungurilor din nou Pannonia, precum dăduse drept moștenire în timpul lui Moise fiilor (lui Israil) țara lui Seon, regele Amorreilor și toate regatele Canaanului” (*Cronica pictată de la Viena*, p. 135).

⁵⁵ Anonymus, p. 31.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 86.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 118. O analiză critică a cronicii lui Anonymus cu privire la aceste aspecte la Pop 1996, p. 74-78, 84-86.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 94.

luptă, rămași așadar fără stăpân, locuitorii țării îl recunosc pe învingător ca „domn” al lor, de bună voie, dându-și mâna⁵⁹. După mentalitatea vremii, cronicarul atenuază argumentul forței cu argumentul consensului, dând, astfel, mai multă consistență cuceririi „țării ultrasilvane”.

Trecerea ducatului transilvan între posesiunile regilor maghiari, devenind astfel parte a „moștenirii arpadiene”, s-a realizat printr-un act tot așa de legitim, potrivit cronicarului: unul dintre urmașii lui Tuhutum, Geula, a fost deposedat de ducatul său din Ardeal pentru că s-a revoltat față de regele său, Ștefan. Înving în luptă, Geula pierde Transilvania, care trece în stăpânirea legitimă a regelui creștin arpadian⁶⁰.

În opera de construcție identitară maghiară, o problemă importantă de rezolvat de către cărturarii ideologiei legitimante a fost cea a **numelui poporului și al țării**.

Sunt foarte multe cazuri în Europa medievală în care unele popoare au cunoscut mai multe nume. Germanii, de exemplu, se numesc *Deutschen*, pe când italienii îi numesc *Tedeschi*, englezii *Germans*, francezii *Allemands*, maghiarii *Németek*, iar românii *nemți*, și exemplele ar putea continua.

Într-un caz similar s-au aflat maghiarii. Maghiarii s-au numit întotdeauna pe sine *Magyarok*. Străinii i-au numit *Hongrois* (francezii), *Hungarians* (englezii), *Vengri* (slavii), *Unguri* (românii). De unde provine acest nume dublu al maghiarilor (căci numele date lor de către străini derivă din același termen)? Ce spun vechile scrieri maghiare?

Anonymus, care cunoștea foarte bine realitatea dublului nume pentru poporul său (în *Incipit prologus* al operei sale, scriindu-i fostului coleg de studii din străinătate, care îl îndemnase să redacteze această lucrare, Anonymus subliniază că una din temele pe care trebuie să o abordeze în mod obligatoriu este „de ce poporul după ce a plecat din Scithia se numește pe graiul străinilor Unguri, iar pe limba lor proprie Mogerii”⁶¹), spune din capul locului: Primul rege al Scithiei a fost Magog, fiul lui Japhet, și poporul acesta s-a numit Moger, după regele Magog⁶². Urmașii acestora, plecați din Scithia sub conducerea ducelui Almus și a fiului acestuia, Árpád, s-au numit Unguri, spune Anonymus, „după fortăreața Ungu, fiindcă, după ce au subjugat pe slavi, cele șapte personaje de căpetenie, intrând în Pannonia, au zăbovit aici mai mult timp. De aceea, toate popoarele care trăiau în împrejurimi au numit pe Almus, fiul lui Ugek, duce de Hunguar și pe ostașii săi i-au numit Unguri”⁶³. În fapt, în lucrarea lui Anonymus noii stăpâni ai Pannoniei și țara întemeiată aici poartă numele de „Unguri” (*Hungari*) și

⁵⁹ „Atunci locuitorii acelei țări, văzând moartea domnului lor, de bună voie, dând mâna, și-au ales ca domn pe Tuhutum, tatăl lui Horca [...]. Iar Tuhutum, din ziua aceea, a stăpânit țara în pace și fericire și urmașii lui au stăpânit-o până în timpul regelui Ștefan cel Sfânt” (*Ibidem*, p. 96).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 97.

⁶¹ [...] *aut quare populus de terra Scithica egressus per ydrome alienigenarum Hungarii et in sua lingua propria Mogerii vocantur* (Anonymus, p. 23).

⁶² *Ibidem*, p. 73.

⁶³ [...] *ducem de Hunguar et suos milites vocabant Hungaros* (*Ibidem*, p. 26).

„Ungaria” (*Hungaria*). Denumirile „ducele Ungariei” (*dux Hungariae*), „rege al Ungariei” (*rex Hungariae*), „rege al Ungurilor” (*rex Hungarorum*), „regatul Ungariei” (*regnum Hungariae*) devin, cu timpul, dominante.

La Simon de Kéza, după mai bine de un secol de la Anonymus, „conștiința numelui” nu mai apare atât de presantă, încât să-l determine pe cronicar la un demers explicit în acest sens. În drumul lor spre Pannonia în anul 872, spune cronicarul, „Hunii sau Ungurii [...] se așează la fluviul numit Hung, unde fundară o fortăreață. După acest fluviu au fost numiți ei de popoarele din Occident Unguri”⁶⁴.

Cu un astfel de construct identitar, maghiarii au intrat de devreme în conștiința elitei cărturărești europene, mai ales în ceea ce privește originea lor, și mai puțin în ceea ce privește virtuțile lor (despre maghiarii primelor secole de după sosirea lor în Pannonia, europenii au avut o impresie exprimată în termeni foarte duri). Să luăm două exemple edificatoare.

Primul este cel al călugărului Ricardus, emisar eclesiastic în „Ungaria Mare – țara de obârșie a ungarilor europeni. Pe la anul 1236, când, se spune, că Ricardus și-a întocmit relatarea despre modul în care și-a îndeplinit misiunea, creștinătatea Europei Occidentale, la inițiativa papalității, „derula” un amplu program misionar înspre Răsărit, dar și o intensă activitate de spionare a realităților „barbaro-asiatice” din spațiul dominației mongole. „Avanpostul” logistic al unui astfel de demers a fost regatul Ungariei, regele Béla IV în cazul de față. Pe acest fond, tradiția istorică maghiară era firesc să fie cunoscută la „centru”, în Roma papală, cum, tot așa, era firesc ca agenții papali și regali să-și lege cumva relatările de „câmpul spiritual” al regatului Ungariei – atât de prețuită la Roma.

Ricardus, acest călugăr-emisar al regelui Béla IV, spune din capul locului, după experiența „descoperirii Ungariei celei mari”: „Se găsește scris în *Faptele Ungurilor* încreștinați că ar mai exista și o altă Ungarie mai mare, din care au plecat cei șapte duci cu triburile lor”, și care „au ajuns în sfârșit în pământul care acum se numește Ungaria”. În Pannonia în care s-au așezat, ungurii „au fost convertiți la religia catolică de primul rege, Ștefan cel Sfânt”, pe când cei rămași în patria natală, Scitia, „astăzi sunt păgâni”⁶⁵.

Al doilea exemplu îl reprezintă o relatare a unui emisar regal francez (*Anonymi Geographi*, cum a fost numit), intitulată de descoperitorii documentului *Descriptio Europae Orientalis*. În capitolul al XVII-lea al descrierii sale, „geograful” anonim vorbește despre Ungaria. Iată ce spune: „[...] regatul Ungariei odinioară nu se chema Ungaria, ci Messia și Pannonia. [...]. Slăbind însă imperiul Romanilor, au ieșit Ungurii din provincia Scithia și din marele regat care este dincolo de bălțile Meotide și s-au luptat în câmpul deschis care este între Sicambria și Alba Regală”⁶⁶ cu urmașii romanilor din Pannonia. „Și după

⁶⁴ Simon de Kéza, *Cronica*, p. 86. Pentru numele „Unguri”, primit de la latini, vezi și *Cronica pictată de la Viena*, p. 133.

⁶⁵ Ricardus, p. 17.

⁶⁶ Geograful Anonim, p. 55.

dobândirea acestei victorii [...] luată în stăpânire toată țara și locuirea în ea și de atunci de către Unguri, care cu alt nume se cheamă Huni, întreaga țară s-a numit Ungaria”⁶⁷.

Textul documentelor evidențiază două aspecte importante: faptul că lucrările cronicarilor maghiari erau bine cunoscute în mediul cărturăresc al vremii și faptul că realitățile din regatul Ungariei, în toate cele ale lor, erau familiare curților politice și cercurilor intelectuale europene.

Medieval identities and solidarities in Europe

(Abstract)

In the first centuries of the Middle Ages, Roman rule collapsed in most of Europe and Germanic clans laid the foundations for their own kingdoms. A new society would emerge from the direct contact between the Roman and Germanic communities. Nevertheless, the outcome of the meeting between Romans and “barbarians” varied from province to province and so did the contributions of each of the two parties to the genesis of the new medieval peoples.

In the former western Roman provinces fallen into the hands of the „barbarian” kings, the Romans cease to be the members of a universal Roman community: they now become part of *nationes* and *gentes* just like their rulers. The elements by which they distinguish from their Germanic conquerors are: language, lifestyle, and above all, Christian Orthodoxy (under the Synod/Council of Nicaea from 325 AD). In these kingdoms, Christian churches were the most important centres for the cultivation of Roman identity. The servants of the church would join, in the course of time, the elite of the new kingdoms. The Germanic conquerors were numerically as well as culturally inferior to the vernacular Roman population. The differences between the two peoples were obvious in terms of origin, language, culture, social and political institutions, aspirations and religious faith. In the newly established kingdoms, the Germanic conquerors formed the military and political elite taking the place of the former Roman counterparts.

After centuries of living together, the genesis process of a new society enters the final stage. Those kingdoms where the Germanic conquerors embraced Arianism ended up ruined by conflicts as faith became the main obstacle to the Roman – „barbarian” synthesis (the case of the Vandals, Ostrogoths etc.). However, in those places where the conquerors converted to the religion of their subjects (the Franks would be the best example) the fusion between the two societies was achieved. The main factors that favoured the synthesis of the two societies were: the Crown, which provided the subjects with the certainty of belonging to the same political community, the Christian Church that forged a unique spirituality, and above of all, the alliance between the Roman and Germanic elites. The shift to a new, original identity, that was nothing like the Roman or the Germanic one in terms of faith, language, spirituality and civilisation, was the result of a rather lengthy process. The cultural elite got actively involved in the assertion of the new identity by focusing their work on this cause. The work of these scholars was fundamentally designed to assert the legitimacy of the new rule on Roman imperial soil and “prove” the ancient and noble origin of the newly-formed peoples.

In the Upper Danube basin, as well as in Britannia, events took another course. Here the Roman presence was weaker and more of the Roman elite abandoned the provinces upon the Germanic invasions. In these places, the synthesis of the two societies had an outcome that was favourable to the Germans. The main factors that led to this result were: the large number of Germanic populations that successively settled the new territories, dislodging Roman

⁶⁷ *Ibidem*, p. 56-57.

communities altogether or pushing them to the peripheries, and above all, the absorption of the Roman elite into the Germanic one. In terms of identity with the local Romans, it was the Christianisation of the Germanic conquerors that broke the last barrier.

As for the oriental romanity, the „redefinition of the identity” of eastern Rome took place in the 7th-9th centuries. In Byzantium, a new connotation got attached to the term „Roman”, one entirely different from the classic understanding of the notion. There were considered Romans only those who, in addition to the Hellenic race and language and apart from having the Orthodox faith, belonged to the political and cultural community of Constantinople. The Orthodox neighbors of Byzantium were seen as „the others” as „barbarians” and that happened even if they were Roman.

In central Europe, the most interesting case in the line of the new medieval identity assertion was that of the Hungarians. Hungarian political ideology and identity were the deliberate outcomes of culture in the form of „patriotic propaganda”. Its authors were official Hungarian chroniclers of the 12th - 15th centuries and it was a model used by medieval Latin historians centuries before. Medieval Hungarian identity ideology centered around asserting the age and magnificent origin of the Hungarians, asserting the outstanding virtues of the ancestors and of the Hungarian conquerors, explaining the name of the people as well as of the country set up in ancient Panonia, and, finally, legitimizing the Hungarian rule over the territory of St Stephen's kingdom.

Abrevieri bibliografice

- Anonymus - Anonymus, *Faptele unguilor (Gesta Hungarorum)*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I, București, 1934.
- Bălan 2006 - Dinu Bălan, „Etnie, etnicitate, națiune și naționalism. Câteva precizări terminologice”, în *Codrul Cosminului*, serie nouă, 12 (22), 2006, p. 93-115.
- Bougard 1994 - Paul Diaconul, *Histoire des Lombards*, prezentare și traducere de François Bougard, Turnhout, 1994.
- Brezeanu 1981a - Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, Ed. Albatros, 1981.
- Brezeanu 1981b - Stelian Brezeanu, „«Romani» și «Blachi» la Anonymus. Istorie și ideologie politică”, în *RI*, 34, 1981, 7, p. 1313-1340.
- Brezeanu 1999 - Stelian Brezeanu, *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, Ed. ALL, 1999.
- Brezeanu 2002 - Stelian Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, Ed. Corint, 2002.
- Buchner 1974, 1986 - Gregor von Tours. *Zehn Bücher Geschichten (Fränkische Geschichte)*, ed. și trad. germană Rudolf

- Buchner, vol. I-II, ediția a VI-a, Darmstadt, 1974, 1986.
- Cassiodor, *Variae* - Cassiodor, *Variae*, ed. Theodor Mommsen, în *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi*, XII, 1894.
- Cristian 1979 - Vasile Cristian, *Istoriografie generală*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1979.
- Cronica pictată de la Viena* - *Cronica pictată de la Viena*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei României*, vol. XI, București, 1937.
- Cutulo 1945 - Alessandro Cutulo, *Liutprando da Cremona. Tutte le opere*, Milano, 1945.
- Devillers, Meyers 2001 - Frédegair, *Chronique des temps Mérovingiens*, traducere, introducere și note de Oliviu Devillers și Jean Meyers, Brepols, Belgium, 2001.
- Drâmba 1987 - Ovidiu Drâmba, *Istoria culturii și civilizației*, vol. II, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987.
- Eginhard, *Vita Karoli* - Eginhard, *Vita Karoli Magni. Viața lui Carol cel Mare*, ediție îngrijită, traducere, studiu introductiv și note de Anca Crivăț, București, Ed. Vremea, 2001.
- Geograful Anonim - Geograful Anonim, *Descrierea Europei Orientale*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. II, București, 1934.
- Goffart 1988 - Walter Goffart, *The Narrators of Barbarian History (A. D. 550-800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon*, Princeton, 1988.
- Heinzelmann 1994 - Martin Heinzelmann, *Gregor von Tours (538-594). „Zehn Bücher Geschichten“: Historiographie und Gesellschaftskonzept im 6. Jahrhundert*, Darmstadt, 1994.
- Iordanes, *Getica* - Iordanes, *Getica*, ed. Theodor Mommsen, în *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi*, V, 1, 1882.
- Larionescu 1994 - Maria Larionescu, „Etnicitatea – identitate colectivă virtuală”, în *SR*, serie nouă, V, 1994, nr. 2-3, p. 151-159.
- Murgescu, Murgescu 2000 - Mirela-Luminița Murgescu, Bogdan Murgescu, „Conștiința națională ca formă de solidaritate umană”, în *Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală și modernă* (coord. Mirela-Luminița Murgescu), București, Ed. Universității București, 2000.

- Musset 2002 - Lucien Musset, *Invaziile. Valurile germanice*, traducere și note de Ecaterina Lung, București, Ed. Corint, 2002.
- Mussot-Goulard 2004 - Renée Mussot-Goulard, *Carol cel Mare*, traducere și note de O. Cristea, București, Ed. Corint, 2004.
- Orosius, *Historiae* - Orosius, *Historiae adversus paganos*, ed. Carl Zangemeister, în *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, V, Viena, 1882.
- Petcu 1980 - Dionisie Petcu, *Conceptul de etnic. Esen metodologic*, București, 1980.
- Pirenne 1996 - Henri Pirenne, *Mahomed și Carol cel Mare*, traducere Sanda Oprescu, București, Ed. Meridiane, 1996.
- Plummer 1896 - Beda Venerabilul, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, vol. I-II, ed. Charles Plummer, Oxford, 1896.
- Pop 1996 - Ioan Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1996.
- Pop 1998a - Ioan Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne (secolele XIII-XVI)*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1998.
- Pop 1998b - Ioan Aurel Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, Ed. Enciclopedică, 1998.
- Rendina 2002 - Claudio Rendina, *Papii. Istorie și secrete*, traducere și note de Radu Gâdei, București, Ed. ALL, 2002.
- Ricardus - Ricardus, *Descoperirea Ungariei mari*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. VI, București, 1935.
- Simon de Kéza, *Cronica* - Simon de Kéza, *Cronica ungarilor (Chronicon Hungaricum)*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. IV, București, 1935.
- Turliuc 1994 - Cătălin Turliuc, *Naționalism și etnicitate. Considerații istoriografice și metodologice*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani* (coord. G. Bădărău, L. Boicu, L. Nastasă), Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 1994, p. 425-439.
- Turliuc 2001 - Cătălin Turliuc, *Etnicitate și naționalitate la 1848*, în *Istoria – o meditație asupra trecutului* (ed. G. Bădărău), Iași, Tipografia Moldova, 2001, p. 225-231.

- Vintilă 1999a - Horia Vintilă, „Beda Venerabilul – precursor al reformei carolingiene”, în *RT*, 1999, 9, nr. 1, p. 126-144.
- Vintilă 1999b - Horia Vintilă, *Dicționarul papilor*, București, Ed. Saeculum I. O., 1999.
- Wagner 1967 - Norbert Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Gotten*, Berlin, 1967.
- Xenopoliana* 1997 - *Xenopoliana*, V, 1997, nr. 1-4.
- Zamfir, Vlăsceanu 1993 - Cătălin Zamfir, Lazăr Vlăsceanu (coord.), *Dicționar de sociologie*, București, Ed. Babel, 1993.

Cuvinte-cheie: Ev Mediu, etnogeneză, etnie, etnicitate, identitate etnică, solidaritate etnică.

Keywords: Middle Ages, ethnogenesis, ethnic, ethnicity, ethnic identity, ethnic solidarity.

